

KOVÁTS ISTVÁN

„*Caristia, Fames, Pestilentia, Mortalitas...*”

Európa a „kis jégkorszak” idején¹

(1. rész)

Napjainkban az éghajlatváltozás egyre komolyabb kihívást jelent az egész Föld számára. A jelenkori globális felmelegedés okai és várható következményei nemcsak nemzetközi szervezetek (Éghajlat-Változási Körmányközi Testület, Meteorológiai Világszervezet stb.) napirendjén szerepelnek rendszeresen, hanem – a mindennapokban érzékelhető és tapasztalható jelei miatt – egyre inkább a közbeszéd részét is képezik.² Az emberi történelmet végigkísérték a különböző korokban bekövetkezett klímaingadozások és a nyomukban bekövetkezett változásokra adott társadalmi és kulturális reakciók. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó az ún. „kis jégkorszak” – és ezen belül is a 16–17. századi kora újkor – időszaka. A rendelkezésre álló forrásanyag bősége miatt ez a klímakrízis részleteit és hatásait tekintve viszonylag jól ismert, így pontosan jelzi – akár jelenkorunk számára is –, hogy az éghajlat bekövetkező változásai hosszú távon milyen mélyreható társadalmi és politikai átalakulásokhoz vezethetnek. Ez az időszak a változások kora, átmenet a középkor és az újkor között. Kritikus periódus, amelyben a hidegebb éghajlat, a népességrobbanás, a városi fejlődés, a távolsági kereskedelem és a világgazdaság kialakulása, a tudományos-technikai-ipari fejlődés, a hadügyi forradalom és következményei régióként eltérő mértékben, de mindenképpen fokozottan vették igénybe és alakították át nemcsak a természeti környezetet, ökológiai rendszereket, de egyes politikai-társadalmi struktúrákat is. Végző soron pedig e tényezőknek alapvető kihatásai voltak a korabeli mindennapi életre, mentalitásra, anyagi és szellemi kultúrára egyaránt. A cikksorozat elsősorban az „átmenet” időszakának korabeli időjárási tényezőkön

---

¹ Jelen kézirat a szerzőnek 2015-ben az Archeologia.hu weboldalon megjelent, befejezetlen ismeretterjesztő írása alapján készült; annak e folyóirat igényeihez szerkesztett, átdolgozott, kiegészített és lábjegyzetekkel ellátott változata. <http://archeologia.hu/tevhitek-a-kozepkorrol-2->

² Újabbán lásd például: <http://valasz.hu/kultura/tiz-fok-karacsonykor-minusz-tiz-jozsef-napra-itt-az-idojaras-apokalipszis-127156>

alapuló főbb európai és magyarországi történeti-kultúrtörténeti jellemzőit, tendenciáit és következményeit igyekszik megvilágítani.

„A kis jégkorszak” éghajlattörténeti fogalom, amely a 14. század elején kezdődő periodikus lehűlések időszakát jelöli. Ezen belül az éghajlattörténészek négy különösen hideg időszakot különböztetnek meg: az első a 14. század derekán, a második a 16. század utolsó harmadában, a harmadik a 17–18. század fordulóján, az utolsó pedig a 19. század első felében mutatkozott meg.³ Nem állandó lehülésről volt szó, hanem egy uralkodó tendenciáról; hideg és csapadékos évek nagy száma után voltak „átlagos” időjárási periódusok, sőt kimondottan meleg évek is. A kis jégkorszakot tehát a klíma változékonysága és a szélsőséges klimatikus események gyakorisága jellemezte.⁴ A globális lehülés lehetséges okai között a naptevékenység enyhe visszaesését (a Nap csökkenő aktivitását) szokás megjelölni. A természettudományos vizsgálatok kimutatták, hogy ezt valószínűleg a 13–17. század között a Melanézián, Jáván, Kolumbiában, Peruban és másutt lezajlott erős vulkanikus tevékenység okozta. A sorozatos vulkánkitörések miatt olyan légköri károk keletkeztek, amelynek következtében az egész világra kiterjedően csökkent a napsugárzás. Mindez hosszú távon globális szintű éghajlati-környezeti változásokat okozott.⁵ Egyes területeken (pl. a Földközi-tenger térségében) nem a lehülés, hanem a fokozódó szárazság (ariditás) és a szezonális csapadék áthelyeződése, megváltozása jelentett fenyegetést. A teleket viszont egyre inkább az abnormálisan hideg időszakok, és/vagy a szélsőséges csapadékmennyiség jellemezte. Hegyvidéki területeken (Svájc, Franciaország) ugyanakkor a gleccserek növekedéséről számolnak be a történetírók, amelyek „a mezőket és réteket zord, kopár hegyekké változtatják”. Az a klímazóna, ahol korábban földművelés folyt, a kora újkorra csökkent le drasztikusan, de a folyamat már a 14. században megindult.

A történeti források sokrétűen alátámasztják az időjárási körülmények megváltozását, rövid- és hosszútávú következményeit.⁶ A tartós hideg-

³ Rác Lajos 1989. A középkor és a korai újkor éghajlattörténetéről. In: *Agrártörténeti Szemle* XXXI/1–4., 118–148. Rác Lajos 2009. Környezeti változások a kora újkori Magyarországon-környezettörténeti vázlat. In: Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében.* Hantken Kiadó, Bp., 158–165.

⁴ Behringer, Wolfgang 2010. *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig.* Corvina Kiadó, Bp., 117–118.

⁵ Behringer i. m. 119–123.

⁶ Részletesen lásd: Behringer i. m. 121–191.

hullámokkal (pl. 1317–1318-ban, amikor a tél novembertől húsvétig tartott, sőt egyes területeken még júniusban is havazott) együtt járt a folyók és tavak gyakori, extrém mértékű, hosszú ideig tartó befagyása.

*Hendrick Avercamp: Téli tájkép
(1608 körül, Amszterdam, Rijksmuseum)*

Kölnben, az 1560-as években a Rajna nem egyszer a meder aljáig (!) jéggé dermedt. Számptalan rézkarc, fametszet, festmény örökíti meg a 16–18. században a Temze jegén tartott londoni vásárokat. 1491 telén Velencében a Canal Grande jégpáncélján lovagi tornát rendeztek. 1709 téli hónapjaiban Dél-Franciaországban elfagytak az olívfák, a gesztenyefák, a szőlőtőkék, megdermedt a bor a pincékben és a tinta a tintatartókban. A tengeri kikötők egy része a kora újkorban az év nagyobb részében a feltorlódott jég miatt megközelíthetlenné vált, amelynek elsősorban a távolsági kereskedelemre volt hatása. Tavasszal és nyáron viszont Európaszerte a rendkívül csapadékosná vált időjárás okozott gondokat. Számptalan korabeli krónikás feljegyzése tanúskodik arról, hogy sok helyen rendszeresen nagy területekre kiterjedő áradások következtek be. 1316-ban a Duna Bajorországban és Ausztriában háromszor lépett ki a medréből, hidakat, malmokat és más partmenti létesítményeket sodort el. 1342–1343 nyarán az éghajlattörténészek szerint a legutóbbi 1000 év egyik legsúlyosabb környezeti katasztrófája következett be. Az intenzív, extrém mértékű esőzések következtében a Duna, a Majna és az Elba területéről özön-

vizek indultak meg. Az árhullámok – amellet, hogy hosszú időre megváltoztatták a táj arculatát – jelentékeny termőterületeket tettek tönkre, ahol megsemmisült a gabona, drágulás és éhínség lépett fel.

*Az 1612–1613. évi thüringiai vízözön
(fajetszet, forrás: Bebringer 2010, 131. 22. ábra)*

A klímakrízis hosszú távon kihatással volt a növényzetre és állatvilágra is. A szélsőséges időjárási körülmények miatt lerövidült a gyümölcsvirágzás, a szénabetakarítás és a szőlő érésének ideje. A vegetációs határok változása az európai agrikultúra legfontosabb növényeit, a búzát és szőlőt érintette a legerőteljesebben. A szőlőtermesztés határai messze déli irányba tolódtak. A 16. század végére teljesen eltűnt a szőlő Dél-Norvégiából, Angliából (ahol korábban általános volt), és a Balti-tenger vidékéről, de még az olyan kedvező fekvésű területekről, mint a Rajna és a Mosel vidéke évtizedeken át hiányzott a bor vagy élvezhetetlen minőségű volt. A gabonaárak drasztikusan emelkedtek az egész időszakban Európa-szerte a

rossz termésátlagokkal összefüggésben. Ezzel együtt természetesen drágább lett a kenyér, amely a késő középkorban és a kora újkorban a legalapvetőbb élelmiszernek számított, és amelynek drágulása minden más termék árára hatással volt.

Negatív irányú változások következtek be az állatvilágban is. Bizonyos állatfajok kipusztultak, a folyók és a tavak gyakori befagyása miatt erőteljesen megcsappant a halállomány, változtak a tengeri halászatra alkalmas területek határai is. Az erdőkben elszaporodtak a farkasok és más ragadozók; rendszeressé vált, hogy lakott területeken és azokon kívül is embereket támadtak meg. Talán nem véletlen, hogy az időszak egyik sajátos jelenségének tekinthető ún. állatperek⁷ – állatok ellen indított büntetőperek – főleg a 14–15. században voltak jellemzőek Európa bizonyos területein. Az ínséges időkben nagymértékben megnőtt a vadlopások és az orrvadászatok száma. A legelőterületek csökkenése miatt sok helyen kritikusan beszűkültek az állattartás lehetőségei. Egyes észak-európai országokban lehetetlenné vált a marhatenyésztés és teljesen át kellett térni a juhtenyésztésre. Pozitív hatásnak tekinthető, hogy a „kis jégkorszak” idején teljesen eltűnt Európából az egyes szűnyogfajták által korábban terjesztett malária. Más kórokozónak ugyanakkor kedvezett a lehűlés, amely időszakonként elősegítette új betegségek, sőt nagyobb epidémiák elterjedését is.

A következmények a hétköznapok és az anyagi kultúra legtöbb területén megfigyelhetők. A 16–17. század fordulójától átalakultak a városképek: a faanyagú házakat lassan felváltották a kőből emelt épületek. Ezeknél már a fűtőanyag optimális felhasználhatóságára is ügyeltek, így lényegesen kisebb lett a tűzveszély és a lakóházak egészségesebbek is voltak. Általánosan elterjedtek az üvegezett ablakok (korábban a nyílászárókat főleg spalettával, papírral, pergamennel fedték) és a jobban szigetelő fapadló és faburkolat. A polgárházakban is mindennaposá vált a (reprezentációs tárgyként is használt) díszes cserépkályha, amelynek nagy előnye volt, hogy a szobákat füstmentesen lehetett fűteni. Az írott és képi források egyöntetűen megerősítik, hogy kimondottan sok ágyneműt, dundyát, gyapjú hálóingeket és sapkákat használtak a hálószobákban. Ebben az időszakban terjedt el szélesebb körben az alsónemű és a vastag szövetből készült többretegű felsőruházat viselésének szokása. Megjelentek a merev, fekete filckalapok, a prémgallérok, a bő kabátok, a nehéz csizmák és kesztyűk.

---

⁷ Dinzelbacher, Peter 2002. Animal Trials. A Multidisciplinary Approach. In: *The Journal of Interdisciplinary History*. 32: 3, 405–421.

A legerőteljesebben az északon fekvő területeken – Skandináviában, a Brit-szigeteken, Németországban, Hollandiában – figyelhető meg az időszak egyik jellegzetes jelensége, a falupusztásodás, vagyis a falvak tömeges elnéptelenedésének és megszűnésének folyamata (*Wüstungsprozess, Deserted Villages*).⁸ A régészeti módszerek segítségével csak Angliában több mint 4000 olyan faluhelyet azonosítottak, amelyek még a kora középkorban létesültek, évszázadokon át éltek a virágkorukat, majd 1300 után fokozatosan eltűntek.⁹ Ezt korábban a 14. századi nagy pestisjárvánnyal magyarázták, más vidékeken pedig kiterjedt fegyveres konfliktusokkal, feudális magánháborúkkal, katasztrofális éhínségekkel, a földbirtokviszonyok átalakulásával. Noha egyes esetekben a fentiek is igazolhatók, ma már tudjuk, hogy az okok jóval összetettebbek voltak és összességükben a „kis jégkorszak” klímaváltozásaival függnek össze. Az újabb, interdiszciplináris kutatások már nem csupán magukat a faluhelyeket, hanem azok gazdasági területeinek (a szántóföldeknek, erdőknek stb.) fejlődését, az agrártermelés formáit is bevonta vizsgálatainak hatókörébe. Kimutatható, hogy a kedvezőtlené vált klimatikus viszonyok miatt drámaian lecsökkent a vegetációs időszak, fokozatosan lehetetlenné vált a gabonatermesztés, beszűkült, majd teljesen eltűnt a jószágok legelőterülete. Az emberi maradványok csont-és fogleletei azt jelzik, hogy vészesen megromlott a lakosság élelmiszerellátottsága. (A rendszeresen visszatérő táplálékhiányra utal az is, hogy a 16–17. században élt emberek általában kisebb termetűek voltak, mint azt megelőzően vagy azt követően).¹⁰ Az alultápláltság következtében mindenki fogékonyabbá vált a betegségekre. Vagyis elsősorban a sorozatos rossz termés, az ezzel összefüggő éhínségek és járványok egyenes következményeként megfigyelhető elvándorlás okozták a települések zömének elnéptelenedését. Az egyik legjobban kutatott pusztafalu a Yorkshire-ben fekvő Wharram Percy 40 éven át zajló ásatásai megerősítették a fentebb felvázolt képet. Kiderült, hogy a települést nem egyik napról a másikra, hanem fokozatosan hagyták el. A nagy pestisjárvány után, az 1360-as években továbbra is mintegy 30 háztartás létezett ott. A viszontagságos időjárás (kellemetlenül hűvös, csapadékos mikroklí-

---

⁸ Szabó István 1971. *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Akadémiai Kiadó, Bp., 139–148.

⁹ Behringer i. m. 136–137.

¹⁰ Behringer i. m. 151.

ma, sokáig megmaradó hó) vezetett a további hanyatláshoz, végül a település teljes feladásához, amely csak a 16. század elején következett be.¹¹

A termőterületek csökkenése és a vidékről történő fokozódó elvándorlás elsősorban az urbanizáció fejlődésének kedvezett. Ekkor jelentek meg a mai fogalmaink szerinti igazi metropoliszok – pl. London, Párizs, Nápoly –, amelyek lakosság száma a negyedmilliót is meghaladta, de nagyjából 100 000 főre nőtt Bécs, Firenze, Velence, Amszterdam lakosainak száma is. A városiasodás folyamata további jelentős változásokat idézett elő a települések belső rendjében, végső soron pedig ezek az átalakulások visszahatottak a természeti környezetre is. Az egyre inkább koncentrálódó városi ipar, az infrastruktúra (vízellátás, szennyvízelvezetés, szállítás) és a logisztika (élelem és fűtőanyag) szükségletei egyre nagyobb mértékben vették igénybe a természeti erőforrásokat. Ez látványosan mutatkozott meg az erdőterületek nagyarányú pusztulásában is, amelynek következményei többek között a megművelt területeket fokozottan fenyegető szárazság, a talajerózió és az árvíz voltak.

A klimatikus változások összessége, azok összeadódása egyes időszakban igazi katasztrófákat eredményezett. Ilyennek tekinthető a 14. század első felében egész Európát sújtó nagy éhínség, amelyhez hasonló méretű csapást a modern történelemben sem találunk.¹² Nem véletlen, hogy már a kor krónikásai is a Genézis könyvéből ismert „hét szűk esztendőhöz” hasonlították. A rendkívüli, „biblikus méretű” éhínség kitörésének fő oka az évtizedeken keresztül tartó rendellenes időjárás volt, amelynek következtében Európa nagy részére kiterjedő élelmiszerellátási zavarok léptek fel.¹³ Az írott forrásokban rendszeresen ismételt kifejezések, mint a *Caristia* (nélkülözés), *Fames* (éhség), *Pestilentia* (dögvész), *Mortalitas* (mulandóság) apokaliptikus képet rajzolnak ki.¹⁴ A történetírói feljegyzések számos országból szintén kaotikus viszonyokról tudósítanak: halottak tízezreiről, zavargásokról, elnéptelenedő városokról és falvakról, sőt kannibalizmusról is. Bár az adatok némelyike nyilvánvalóan túlzó, a bizonytalan jövőtől való általános félelmet mindenféleképpen jelzik.

¹¹ Beresford, Maurice–Hurst, John 1990. *Wharram Percy. Deserted Medieval Village*. New Haven and London, 15–30. Behringer i. m. 136–137.

¹² Lucas, Henry S. 1930. The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317. In: *Speculum*, Vol. 5., No. 4., 343–377. Kershaw, Ian 1973. The Great Famine and the Agrarian Crisis in England 1315–1322. In: *Past & Present*, No. 59, 3–50.

¹³ Szántó Richárd 2005. Természeti katasztrófa és éhínség 1315–1317-ben. In: *Világtörténet*. (Új folyam), tavasz–nyár, 50–65.

¹⁴ Lucas i. m. 345.

Haláltánc- (*dans macabre*-) ábrázolás Michael Wohlgemut fametszetén Hartmann Schedel *Világkrónikájában*, 1493 (Forrás: Horányi–Magyar 2007, 63.)

Az éhínséggel együtt jártak a különböző betegségek, köztük az Európát 1346–1352 között elérő fekete halál; ennek első hullámát a becslések szerint a kontinens lakosságának 30%-a (mintegy 30 millió ember) nem élte túl.¹⁵ Ez a járvány már a csökkent ellenálló képességű, betegségekől megtizedelt, éhezéstől legyengült lakosságot sújtotta; csak ezzel magyarázható, hogy ilyen mértékű pusztítást tudott végezni. Ráadásul gyakran más kórokozókkal együtt lépett fel, amely tovább fokozta a halálozási rátát. A feltárt járványtemetők tömegsírjai alapján is azonos időben bekövetkezett nagyarányú pusztulással számolhatunk.¹⁶

¹⁵ Horányi Ildikó–Magyar László András 2007. *Démoni ragály: a pestis*. Kiállításvezető. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Bp., 6.

¹⁶ Antoine, Daniel 2008. The Archaeology of 'Plague'. In: *Medical History*. Supplement 27., 101–114.

Minden korábbi felülmúló mortalitás jellemző azonban egyes későbbi időszakokban, de különösen a 16. század második és a 17. század első felében. Augsburgban, amely a 16. században még a német birodalmi gyűlések székhelye volt, 1519 és 1634 között átlagosan 10 évente szedett a pestis áldozatokat; ennek következtében a város lakossága a felére csökkent. Elsősorban a rendszeres epidémiáknak és a harmincéves háborúnak a következménye, hogy a település a 17. század közepére végleg elvesztette a jelentőségét és kisvárosi szintre süllyedt. Különösen nagy veszteségeket okozott a ragály Itáliában az 1570-es években; egyedül Milánóban 16 000 halálos áldozatot követelt. Velencében a 160 000 főt számláló lakosság egyharmada veszett oda. A 17. század harmincas éveiben német területeken a rossz termés és a harmincéves háború kíméletlen pusztításainak következményeként tört ki éhínség, amelyet járványok követtek. A rendkívül nagyarányú veszteségeket növelte az időszakban elterjedt kiütéses vagy flekkítífusz (amely magyar lázként is ismert volt), a himlő, a gyakran halálos kimenetelű vérhas, a kanyaró és a skarlát is. Már ekkor jelen volt a változatos neveken hívott influenza (angol izzadás, spanyol kór, új mocsárláz), amelyet csak a 18. századra tudtak diagnosztizálni és leírni.¹⁷ A gyarmati források szerint a klímaromlás a Távols-Keleten és Délkelet-Ázsiában is az európaihoz hasonló következményekkel járt.¹⁸

A sorozatos viszontagságok következtében az időszakban kiéleződtek a vallási, társadalmi és politikai konfliktusok. Ez természetesen a korabeli hétköznapokban is markánsan megmutatkozott. A 11–13. század nyugalmasabb évszázadaihoz képest jelentősen elharapózott az erőszak, amelynek számos jele van. A 16–17. század kriminalisztikai összesítéseiben¹⁹ kimutathatóan megnőtt nemcsak a tulajdon ellen elkövetett, hanem az erőszakos bűncselekmények száma is; más szóval, a különböző területeken és régiókban eltérő mértékben, de általánosan romlott a közbiztonság. Következményeként az időszakban – különösen a 16–17. században – nemcsak az életellenes bűncselekményeket, hanem sok más (vagyon elleni, erkölcsi, vallási) vétséget is többnyire halállal toroltak meg.²⁰ A végrehajtás módja szerint egyszerű vagy minősített, illetve súlyosbított, szín-

---

¹⁷ Behringer i. m. 149–150.

¹⁸ Behringer i. m. 151–152.

¹⁹ Dülmen, Richard 1990. *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Bp., 206–213.

²⁰ Dülmen i. m. 75–126. Bódiné Beliznai Kinga 2014. *A bíbor méltóság, a sárga árulás. Szimbólumok és rituálék a jogtörténetben*. Balassi Kiadó, Bp., 259–279.

te mindig nyilvánosan végrehajtott büntetések alkalmazásának²¹ elsődleges célja a megtorlás és elrettentés, valamint az elkövető számára a bűnis-méltés megakadályozása volt. A tudatos büntetésstatuálás teljes folyamataiban különböző szimbólumok és rituálék egész sorával egészült ki, amelyben vallási elemek és babonás szokások keveredtek. A 16–18. században ez a szertartás – amelynek középpontjában az erőszakos halál liturgiája állt – még kötöttebb formákat öltött, sőt a 17. századtól egyre inkább látványos ünnepekké kezdett válni. A testi büntetések rendszerét és a hozzá kapcsolódó ítélezési és kivégzési rítusokat csak a 18. században, a felvilágosodás és a büntetőjogi átalakulások korában kezdték el bírálni, majd fokozatosan megszüntetni; ennek ellenére az egész korszakban uralkodó büntetési forma maradt. A korabeli ítéltvégrehajtás legfontosabb helyszínei közé tartoztak a települések határában vagy szélén, többnyire dombokon vagy magaslatokon emelkedő vesztőhelyek, amelyek az egész korszakban meghatározó elemei voltak a tájnak. Ezt a fennmaradt városképek és térképek mellett a régészeti kutatások eredményei is alátámasztják.²² A kegyetlenség legalizált formáinak – nyilvános kivégzések, megszégyenítő és testi büntetések – elterjedéséről és az azokat kiváltó okokról a 16. századi társadalmakban írásos forrásokból is értesülünk.²³

A köztörvényes bűncselekmények mellett a boszorkányság büntette szélesebb körben a 14. század elejétől, a „kis jégkorszak” kialakulásával párhuzamosan jelent meg. A két jelenség összefügg, hiszen az időszakban minden rosszért a vajákosokat, varázslókat tartották felelősnek. Régóta kimutatták, hogy az európai boszorkányüldözések legnagyobb hulláma 1550–1650 között, a klímaválság legrosszabb évtizedeiben tetőzött²⁴; a boszorkányok lettek a bűnbakok, akiknek személyén keresztül minden, a korabeli embert érintő katasztrófára (pusztító viharok, állatvézsek, gya-

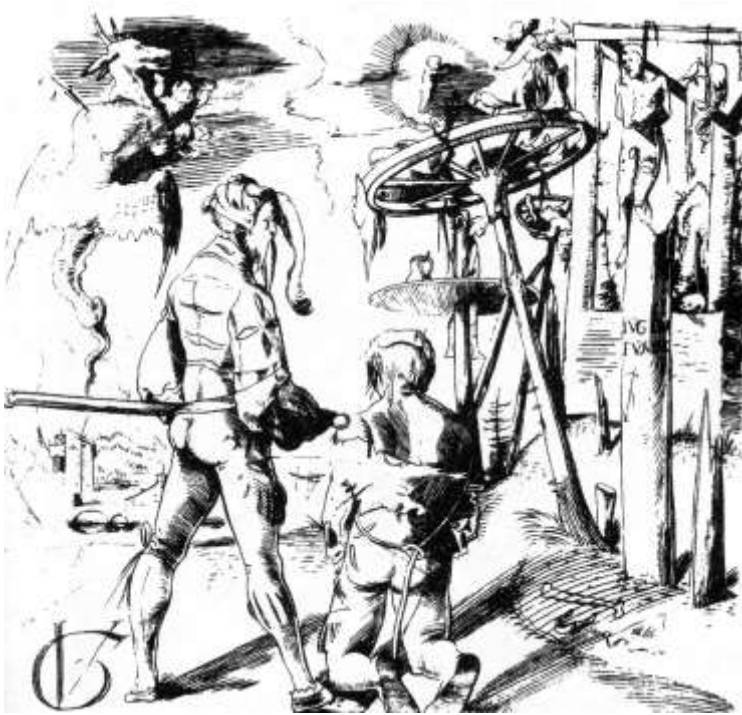
²¹ Bódiné Beliznai Kinga 2013. Kivégzési rituálék. In: Máthé G.–Révész T. M.–Gosztonyi G. (szerk.): *Jogtörténeti parerga. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére*. Bp., 31–45.

²² Auler, Jost 2013. The Archaeology of Execution Sites in Early Modern Central Europe. In: *Historical Archaeology in Central Europe*. Special Publication Number 10. Society for Historical Archaeology, Rockville, 139–149.; Kováts István 2017. A középkori és 16–18. századi vesztőhelyek régészete Európában és Magyarországon. In: *Archaeologiai Értesítő* 142: 167–191.

²³ Szeghyová, Blanka 2004. Erőszak és konfliktuskezelés a polgárok mindennapi életében a 16. században. In: *Történelmi Szemle* 46: 1–2, 167–190.

²⁴ Cohn, Norman 1993. *Európa démonai*. Corvina Kiadó, Bp., 279.

kori ismeretlen betegségek, kései fagyok, hosszú esőzések stb.) magyarázatot találtak.²⁵

Vesztőhegy Urs Graf fametszetén, 1513

(Forrás: Keller, Albrecht 1921. *Henker/Blutvogt, Carnifex. Der Scharfrichter in der Deutschen Kulturgeschichte. Bonn und Leipzig, 65.*)

Európában a 14. század közepe és a 17. század közepe között – kis túlzással – szinte szakadatlanul dúlt a háború.²⁶ Az 1350-től 1650-ig eltelt 300 évben csak a Német-Római Birodalmon belül 38 jelentős fegyveres konfliktus zajlott le, amelyek végül a harmincéves háborúban (1618–1648) érték el csúcspontjukat. A belföldi viszálykodások, vallásháborúk és parasztfelkelések által egyaránt megosztott Franciaország és a Német

²⁵ Sebald, Hans 2000. *Boszorkányok hajdan és ma*. Holnap Kiadó, Bp., 58.; Cohn i. m. 264–269.; Behringer i. m. 171–176.

²⁶ Holmes, Richard 1992. A „hitvány salétrom”. In: *A háborúk világtörténete*. Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. Corvina Kiadó, Bp., 70–79.

Bírodalom között sorozatos összecsapásokra került sor. Ebben a korszakban jelentett egyre nagyobb fenyegetést az oszmán hatalom, amellyel időközönként szintén komoly összeütközések zajlottak le, kezdve a magyar vereséggel végződő mohácsi csatától (1526) egészen a török seregek Bécs alóli visszaveréséig (1683), majd Magyarország és a közép-európai területek keresztények által történt visszahódításáig. A középkori hadviseléshez képest ebben a korban jelentős fejlődés figyelhető meg a hadügy és a harcászat területén.²⁷ A tüzérség és a kézi lőfegyverek általános elterjedése, a hadseregek létszámának növekedése, az ostromtechnika, az erődépítézet és a tengeri hadviselés átalakulása, ezzel párhuzamosan az új harcászati módszerek és taktikák alkalmazása, a különböző fegyvernek fejlesztése a 16–17. században azt eredményezte, hogy nagymértékben megnövekedett a kor hadseregeinél az ütőerő, a mozgékonyosság és a védelmi erő. Az új típusú, nagy létszámú, mozgékony haderővel vívott háborúk egész régiókra terjedtek ki és rendszeresen hallatlan szenvedést zúdítottak a lakosságra. Különösen jellemző volt ez a vallási gyűlölködés által elmérgesített, több szakaszban lezajlott harmincéves háború során. Ez a konfliktus óriási területeket tett hosszú ideig lakatlanná és a legóvatosabb becslések szerint is több millió áldozatot követelt. A háború borzalmaival a minden hadviselő fél által széles körben alkalmazott zsoldosok tették még elviselhetetlenebbé, akik gyakran tömegesen fosztották ki és gyilkolták le a lakosságot. A korban is kirívó esetnek számított Magdeburg 1631. évi májusi ostroma, ahol a császári zsoldban állók olyan vérfürdőt rendeztek, amely 25 000 lakos lemészárlásával és a város felégetésével ért véget.²⁸

A 18. században a háborúkat egyre inkább egy korlátozott cél politikai eszközének tekintették, vagyis egyre kevésbé törekedtek az ellenfél megsemmisítésére. Az összecsapások korlátok közé szorításának gazdasági megfontolásai is voltak: az egyre inkább nemzeti alapon szervezett, hivatásos hadseregek fegyverben tartásának egyre növekvő költsége önmagában is korlátozó tényezőként hatott. Mindazonáltal ez nem jelenti azt, hogy a 18. századi, időben és térben korlátozott háborúk kevesebb embervesztéssel jártak volna. A tökéletesített tűzfegyverek és a tüzérség,

---

²⁷ Ágoston Gábor 1995. Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. In: *Történelmi Szemle* XXXVII. 4: 465–485.

²⁸ Medick, Hans–Selwy Pamela 2001. Historical Event and Contemporary Experiment: The Capture and Destruction of Magdeburg in 1631. In: *History Workshop Journal*, No. 52. (Autumn) 23–48.

illetve a korra általánosan jellemző vonalharcászat alkalmazásával korábban elképzelhetetlen számú áldozattal járt egy-egy ütközet. Az európai kontinensen csak a hétéves háborúban (1756–1763) több mint félmillióan haltak meg; Poroszország lakossága ugyanennyivel csökkent ezen időtartam alatt.²⁹

Zsoldosok fosztogatása

(Jacques Callot metszete, *Les Grandes Misères de la guerre*, 1633)

A fentiekből is kitűnhet, hogy egészen a 18. század második feléig a váratlan és tömeges pusztulás, a csapások és katasztrófák még a magasan szervezett civilizációk mindennapjaiban is az élet szerves részét alkották. A modern kor előtti ember világképének, hétköznapi életének megértéséhez így nélkülözhetetlen figyelembe venni ezeknek az eseménysorozatoknak az okait, összetevőit és a megoldásukra adott válaszokat, kísérleteket. Ez utóbbiaknak részét képezte a tudomány, a gondolkodás, a mentalitás és az anyagi-szellemi kultúra területén megfigyelhető számtalan változás, átalakulás, vitathatatlan fejlődés is. A „kis jégkorszak” Magyarországon is érezte hatását, de az európaiától eltérő mértékben és időben. Erről és következményeiről a Magyar Királyság területén a cikksorozat következő részében lesz szó.

²⁹ Holmes, Richard 1992. A kovás puska kora. In: *A háborúk világtörténete*. Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. Corvina Kiadó, Bp., 80–95.